

HABİBUŞAĞI NEKROPOLÜ

CENGİZ IŞIK

Herbert Müller'in anısına

Habibuşağı, Elazığ ilinin Baskil ilçesine bağlı yaklaşık 30 hanelik bir köydür. Verimli Fırat vadisi üzerinde kurulmuş olan köy, ilçeye bağlı yerleşim birimlerinin nehrin akışına doğru en son olanıdır. Aynı vadi üzerinde köye yakın yerleşim birimleri olarak batıya doğru Kadıköy, İmikuşağı, Bilaluşağı ve Kale Köy; karşı kıyıda Pirod ve Gökçer (Köşker Baba) sayılabilir¹.

Malatya-Elazığ karayolunun 50. kilometresindeki Kömürhan köprüsünü geçince hemen soldaki Jandarma karakolunun yanından batıya doğru, vadiye inen stabilize bir yol Fırat'ın sol kıyısında kurulmuş yukarıda adı geçen merkezleri birbirine bağlamaktadır. Bugün eski Kömürhan Köprüsü, Jandarma Karakolu ve yol baraj gölünün suları altındadır. Yörenin adı eski kaynaklarda *Izolu* veya *Izoli* olarak geçmektedir².

Bugün *Yazılıkaya Tepesi* olarak bilinen Kale³, köyün hemen güneybatısında yer almaktadır (Çiz. 1 Res. 1)⁴. Karayoluna yakınlığı ve özellikle aşağıda değineceğimiz kitabesiyle, kale hakkındaki ilk bilgileri daha 19. yüzyılın ortalarına doğru bulmaktayız⁵. Fakat ilk ciddi yüzey

¹ Habibuşağı ve komşu köylerin hepsi bugün Karakaya Barajı'nın suları altındadır. Habibuşağı/Yazılıkaya Tepesi'nde arkeolojik araştırma yapma olanağı sağlayan ODTÜ Tarihi Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu'na ve kazı izni veren Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç biliriz.

1982 mevsimi çalışmaları 20 Ekim-7 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Plân çalışmaları, buluntuların konservasyonu ve çizimleri 17 Kasım'a kadar sürmüştür. Prof. Dr. Baki Ögün'ün başkanlığında yapılan kazıya Dr. Recep Yıldırım, Arş. Gör. Adnan Diler, H. Yaşar Özbek, Serdar Akerdam ve Bakanlık temsilcisi Konya Müzesi asistanlarından Necip Çay yardımcı eleman olarak katılmışlardır.

² C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, Einst und Jetzt (1910) 470; T. Beran, *IstMitt* 7, 1957, 133.

³ 1:25.000 ölçekli Genel Kurmay Haritasında Kale, "Yazılıkaya Tepesi" olarak bir mağara işaretiyle gösterilmiştir.

⁴ 1:5000 ölçekli topografik haritanın sağlanmasında yardımlarını esirgemeyen zamanın Baskil Kaymakamı Sayın Süleyman Oğuz'a içtenlikle teşekkür ederiz.

⁵ H. Mühlbach, *Monatsberichte über die Verhandlung der Gesellschaft* 1839-1840, 1840, 70-75.

araştırmaları, yörede kurulması plânlanan Karakaya Barajı nedeniyle yapılmıştır⁶.

Yazılıkaya 713.73 m kodundadır. Fırat nehrinden yüksekliği yaklaşık 84 m; köy yönünde tabandan yüksekliği ise 61 m kadardır. Kalenin konumu stratejik açıdan çok önemlidir: Fırat'ın Kömürhan'dan sonra batıya doğru olan ilk geçit yerine yakındır ve bu noktayla birlikte vadi boyunca uzanan ekilebilir geniş alanı rahatlıkla kontrol altında tutabilmektedir (Res. 2). Kuzeydeki tepelerle doğrudan bir bağlantısı yoktur; kodu daha yüksek olan batısındaki Har Tepe'den bir yarla ayrılmaktadır (Res. 1).

Kale dört bir yandan sarp kayalıklarla çevrilidir (Çiz. 2 Res. 3-4). Kayalar tepeye doğru, Özellikle güney yöndeki küçük düzlükleri doğal bir sur gibi kuşatmaktadır. Kalenin üzeri, kuzey-batıdaki küçük yerleşim alanının önü tabii bir teras şeklindedir. Kalede biri kuzey, diğeri güney yöndeki kayalığın içine açılmış merdivenli iki tünel vardır (Res. 5-6)⁷. Bunlardan güneydekine Kalenin üzerinden başlayarak hayli sarp kayalık

⁶ Ü. Serdaroğlu, Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975 (1977) 29 v.d.; M. Özdoğan, Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları (1977) 71 v.d.

⁷ Bildiğimiz kadarıyla Kale, Urartuların batı bölgesinde kayaya oyulmuş merdivenli iki tünelli olan tek örnektir. Kuzey yönündeki tünel, kale üzerindeki yerleşim alanına yakın bir yerdedir. Tünel girişinin yüksekliği 2.70 m. alt kısımda genişlik 1.50 m. ve üstü tonoz şeklindedir. Başlangıçtaki üç basamak girişin önünde kalmaktadır; bunların yüksekliği 35 cm., genişliği 53 cm. civarındadır. Sonraki yedi basamakla merdiven sahanlığından geniş bir alana inilmektedir. Buradan itibaren tünel sağa kıvrılarak devam eder ve yaklaşık 5 m. sonra da dolgu toprağıyla tamamen kapalıdır.

Güneydeki merdivenli tünelin girişi, kuzeydeki gibi kayalığın yan yüzüne değil, aksine doğrudan üzerine açılmıştır. Giriş 1.40 x 1.40 m. boyutlarında kare plânlıdır; kesiti yumurta kabuğu formundadır. Tünel yüksekliği 1.55 m. dolgu kısmına kadar olan derinliği ise 8 m'yi bulmaktadır. Buraya kadar tünel içinde 13 basamak sayılmaktadır; bunlar ortalama olarak 30-40 cm. yüksekliğinde 25 cm. genişliğinde ve 1.65 cm. uzunluğundadır.

Ana kayanın kesilmesiyle meydana getirilmiş merdivenli tüneller Urartuların batıya yayıldıkları alan içerisinde hemen bütün kalelerde görülür. Bunlar arasında Karakoçan-Bağın, Palu, Deliktaş, Harput, Baskil-Kale Köy ve Mazgirt-Kale Köy sayılabilir (bkz. W. Kleiss-H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu [1976], Harita 1: 46, 47, 96, 100, 101 ve 141 numara ile işaretlenmiş kaleler). Hemen bütün merdivenli tünellerin içi yüzyıllar boyu süregelen toprak akmalarıyla kapanmıştır. Bu nedenle tünellerin içinde sona kadar giderek neye ulaştığını gözlemek mümkün değildir. Genel inanış şudur ki, bunlar kalenin üstünden ya akarsu yatağına (H. Hauptmann, KebanPr 4, 1972, 113), ya da su sarnıçlarına ulaşmaktadır (Lehmann-Haupt, Armenien II (1931) 464 v.d.; A. Erzen. TAD 25, 1980, 46 v.d.). Yeni bir teklif de bunların gizli birer geçit olması ihtimalidir (N. Koçan-C. Başaran, ArOr (Araştırma Dergisi) 14, 1986, 253). Toklucak kalesinin çevresinde bugün değil bir akarsu, binlerce yıl önce akmış olabilecek bir derenin yatağına ait iz bile yoktur. Bu nedenle kayalık

yüzüne işlenmiş kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır (Res. 7)⁸. Anıtsal Sardur yazıtı ise kayalığın güney-doğusuna kazınmıştır (Res. 8-9)⁹.

üzerine kurulmuş olan Kalenin özellikle kuşatma sırasında su ihtiyacının karşılanması imkânsızdır. Buna dayanarak bu Kale'deki merdivenli tünelin sarnıçlara inmesi daha çok muhtemeldir. Nitekim Kale'yi ziyaretimiz sırasında bu tek girişi olan tünelin her iki kolunun da birer kuyu önünde bittiği gözlenmiştir. Bunların yanı sıra, Ağrı ilinin Tutak ilçesine bağlı Atabindi köyü sınırları içindeki Kale'de bu tünellere benzer, fakat daha küçük boyutlarda merdivenli bir inişin alttaki mezar odalarına ulaştığı da bir başka gerçektir.

⁸ Yazılıkaya Tepesi'nin güney ucunda bulunan kaya basamakları yaklaşık 1 m. genişliğindedir; yükseklikleri ise 20 cm. civarındadır. Bunlar güneydeki sarp yamaca doğru olan eyimli alanda inişi daha da kolaylaştırmaktadır. Güneydeki tünelin bulunduğu düzlüğe kadar inen kayalığın bu yöndeki sarp yüzüne sekiz basamak oyulmuştur; uzunlukları 50-60 cm., yükseklikleri 15-20 cm. ve genişlikleri ise 25-40 cm. arasında değişmektedir. Öyle görünüyor ki, bu kaya merdiveni paralelini Toprakkale'de bulmaktadır (Lehmann-Haupt (bkz. d.n. 7) 464 v.d. ve aynı sayfadaki resim; Erzen (bkz. d.n. 7) 47 v.d. Lev. 5.1).

⁹ *Argisti*'nin (yaklaşık 789-766) oğlu *Sardur* (765-733) tarafından 754 veya 753 yılında yazdırılmıştır (T. Beran, *IstMitt* 7, 1957, 137 v.d.; G.A. Melikşvili, *Urartian Cuneiform Inscriptions* (1960) 306). Daha 19. yüzyılın ortalarından itibaren tanınan yazıt, özellikle Tarihi Coğrafya için önemi nedeniyle günümüze kadar araştırmacıları meşgul etmiştir (Melikşvili, a.g.e., 306 v.d.; F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, AfO, Beih. 8 (1955-1957) 130 v.d.; M. Kalaç, *Belleten* 20, 1956. 349 v.d.; Beran, a.g.e., 133 v.d. M. van Loon, *Festschrift Güterbock* (1974) 187 v.d.; M. Salvini, *Das Reich Urartu*, *Xenia* 17, 1986, 39 v.d.). Yazıtta adı geçen coğrafi isimler arasında bugün tartışmalı olan Yazılıkaya'nın kıralın karşı kıyıya geçtiği, *Tumeški* kenti olup olmadığıdır (Kalaç, a.g.e., 353; Salvini, a.g.e., 39; A. Çilingiroğlu, *Urartu Kırallığının Kuzey Suriye'ye Yayılımı* (yayınlanmamış doçentlik tezi) 1981, 28 v.d.). Yazıtın 11. satırında:

ka-a-di^{LU} A.SI MEŞ^{URU} -si^{URU} tu-me-iş-ki-ni-ka-i

“Tumeški önünde, askerlerimin arasında geçtim.”

denilmektedir. Her şeyden önce *Tumeški*'nin Fırat'ın hangi kıyısında olduğu açık değildir. Bu kent nehrin sol kıyısında olabileceği gibi, sağ kıyısında da aranabilir. Fırat'ı Yazılıkaya'nın yaklaşık 2 km. doğusudaki Kömürhan mevkiinde bir köprü olmaksızın geçmek mümkün değildir. Çünkü nehir yatağı Kömürhan yarmasına girdiğinde hayli daralır ve yarın hemen önündeki Baskil deresinin oluşturduğu birikinti konisi akıntıyı bu noktada daha da hızlandırır. Yazılıkaya önünde ise akıntı yamaçların yüksekliği nedeniyle hızlıdır ve derinlik de fazladır. Yaklaşık 8 km. batıda, sağ kıyıda Pırot, sol kıyıda Kadıköy yerleşim birimlerinin hemen önündeki kum adası nehrin akış hızını kesmektedir. Fırat bu noktada yayılmış, çok rahatlamıştır. Bu nedenle durgun akmaktadır. Öyle görünüyor ki, bu kesim Kömürhan'dan batıya doğru nehrin geçmesine en uygun yerdir. Nitekim Evliya Çelebi, Malatya'dan Harput'a giderken nehri bu noktada, *Izolu*'da geçtiğini yazmaktadır (T. Temelkiran -N.Aktaş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* [1976] 1110 v.d.). Bugün *Izolu* bir bölge ismi olarak kalmıştır. Bu bölge içinde yerleşim birimleri olarak Pırot Kadıköy, Habibuşağı, Kuşsarayı ve Pınarlı köyleri sayılabilir. Fakat bugün bile hâlâ '*Izolu*' dendiğinde Malatya halkı Pırot'u, Baskil halkı Kadıköy'ü akla getirmektedir. Ramsay Malatya'dan geçen büyük ticaret yolunun Fırat'ı

Kalenin etekleri ile etrafındaki tepelerde yapılan yüzey çalışmaları sırasında toplanan çanak-çömlekler, Kaledeki arkeolojik çalışmalarda çıkartılan seramikler gibi ¹⁰ daha çok EDÇ seramiği karakteri göstermektedir. Yüzeyde aşağı şehre ait hiç bir mimari kalıntıya raslanmamıştır ¹¹.

Nekropoldeki çalışmalara geçmeden önce, Kaledeki kısa süren araştırmaların sonuçlarına öz de olsa değinmek istiyorum.

Kalenin doğu yönünde, yukarda da sözünü ettiğimiz geniş ve düz alanda yaklaşık 20 cm. lik dolgu toprağı temizlendikten sonra özel olarak düzeltilmiş ve hatta çoğu yerde tıraşlanmış anakayaya ulaşılmıştır (Res. 10). Bu alanda anakayaya oyulmuş irili ufaklı çukurcuklar ve iki büyük çukur, bu mekânın bir ön avlu olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Kuzey yöndeki büyük çukurun ağzı 2.45 x 1.35 ölçülerindedir, derinliği ise 2.15 m dir (Res. 11). Bunun yaklaşık 5.5 m güney-doğusunda yeralan ikinci büyük çukurun ağzı, çapı 1.80 metreyi bulan bir daire formundadır; derinliği ise kuzey yönde 2 m. (Res. 12). Büyük bir ihtimalle her iki çukur, Yeşil Alıç'ta yakın örneklerini bulduğumuz ¹² erzak depolamak için açılmıştır ¹³.

Tomisa'dan geçtiğini yazmaktadır (Ramsay, Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası [1960] 56, 300). *Tumeşki* ile *Tomisa* arasında bir isim yakınlığına işaret edilmektedir (Serदारoğlu (bkz. d.n. 6) 29; Salvini (bkz. d.n.9) 39). *Tumeşki* gerçekte *Tomisa* ise bu kenti, Fırat'ın köprü olmaksızın geçit verdiği bölgede, Pirot ve Kadıköy çevresinde aramak gerekir. Ve *Sardur* bu bölgeyi ele geçirip idaresi altına aldıktan sonra, Fırat üzerindeki bu ilk geçitle birlikte vadiyi kontrolü altında bulundurmak için kendine bu önemli stratejik noktayı, bugünkü Yazılıkaya'yı seçmiş olmalıdır kanısındayız.

¹⁰ Habibuşağı seramiği Prof. Dr. Baki Öğün tarafından ayrıca incelenmektedir.

¹¹ Habibuşağı köyünden Kömürhan yönüne gidildiğinde, köy çıkışından yaklaşık 1 km. ilerde, sağda kalan vadi boyunca uzanan bahçeler içinde bazı yapı kalıntıları gözlenmiştir. Bunlar daha çok Bizans dönemi yıkıntılaridir. Nitekim buradan taşındığı söylenen ve köy evlerinden birinin önünde bulunan başlıklar bunun için önemli bir kanıttır (Res. 30).

¹² V. Sevin-O. Belli, AnAr 4-5, 1976-1977, 1977, 376 Lev. 8.

¹³ Biz Urartu kiralı *Menua*'nın Bostankayası'nda ele geçen bir kitabesinden bu kiralın kayalar içine oyulmuş sarnıçlar inşa ettirdiğini biliyoruz (F. W. König, Handbuch der Haldischen Inschriften, AfO, Beih. 8 (1955-1957) 71, 39). Öğün, bu kitabede sözü edilen sarnıçlarla, Çavuştepe'deki gibi büyük odaların anlatılmak istendiğini belirtmektedir (B. Öğün, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamran Kanalı [1970] sayfa 18 deki 24 numaralı dip not). Buna dayanarak Yazılıkaya tepesindeki her iki çukurun da birer sarnıç olabileceği düşünülebilir. Yalnız belirtmek gerekir ki bunlar Çavuştepe'dekiler kadar büyük değildir. Ayrıca Kale'nin su ihtiyacı merdivenli iki tünelle sağlanmaktadır. Bu nedenle iki büyük çukur daha çok hemen bütün Urartu kalelerindeki depo odalarında bulunan büyük küplerin işlevini görüyor olmalıydılar (E. Biliç - B. Öğün, Anadolu (Anatolia) 9, 1965 Lev. 3-5; aynı, Anadolu (Anatolia) 11, 1967, 3 v.d. Lev. 1, 3-5; A. Erzen, Çavuştepe 1 (1978) 11 Lev. 9a; C.A. Burney,

Bunların etrafına serpiştirilmiş, çapları 20-40 cm. arasında değişen çukurcuklar ise herhalde farklı büyüklükteki taşınabilir kaplar için oturma yuvaları olmalıdır (Res. 13a, b) ¹⁴.

Kalenin kezey-batıdaki en yüksek noktasında, yaklaşık 12 m² lik bir alan daha önce eski eser arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir (Res. 14a, b). Bu alandaki kerpiç duvarların yüksekliği 2 m. yi geçmektedir; kerpiç boyutları ise değişmektedir: 26 x 10 cm. Tahrip yalnız tabana doğru değil, aynı zamanda duvarları oyarak da yapılmıştır.

1982'deki ilk kazı mevsiminde kuzey-batı, güney-doğu doğrultusunda 4 x 10 m. boyutunda bir yarma açılmıştır (Res. 15a, b, c). Burada güney-doğu noktasında birleşen biri kuzey, diğeri kuzey-batı yönünde iki duvarın taş temeli açığa çıkarılmıştır (Res. 16); yükseklikleri çok az yerde iki taş sırasına kadar korunmuş ve genişlikleri 50-60 cm. arasında değişmektedir. Bağlayıcı eleman olarak çamur harç kullanılmıştır. Zamanın yetersizliği nedeniyle maalesef bu alanda daha derine inilememiştir. Gerek sözü edilen açmadan ve gerekse antikacıların tahrip ettiği alandaki temizlik sırasında ele geçen çanak-çömlek parçaları Ögün'e göre, aralarında tipik urartu kırmızı astarlı seramiğinin de bulunduğu ¹⁵ DÇ içinde iki evrenin varlığına işaret etmektedir ¹⁶.

NEKROPOL ÇALIŞMALARI

Habibuşağı - Yazılıkaya Tepesi sakinlerinin nekropol için kullandıkları yer, kalenin yaklaşık 300 m. kuzey-doğusunda ve köy yerleşim birimlerin kuzey-batı sınırındadır (Çiz. 1). Kazı alanı olarak köy sakinlerinden Nazmi

---

AnatSt 16, 1966, 83 v.d. Lev. 14 Res. 14; T. Özgüç, Altuntepe II (1969) 34 v.d. Lev. 27.2; 29, 1.2 Res. 34; B.B. Piotrovskii, Karmir-Blur III (1955) Lev. 3-4; aynı, Karmir-Blur I (1950) Lev.5-8; aynı, Karmir-Blur I (1950) Lev. 5-8; aynı, Karmir-Blur II (1952) Lev. 2-9; K.L. Ohanesyan, Karmir-Blur IV (1955) Res. 22-23; aynı, Arin-Berd I (1961) Res. 18, 21-22).

¹⁴ Bu çukurcuklar, daha doğrusu yuvaların Urartu gömütlerinde (Özgüç, a.g.e., Lev. 8.2; Burney, a.g.e., Res. 22) urne yuvaları olarak kullanıldıkları Ögün tarafından ileri sürülmüştür (B. Ögün, Festschrift für F.K. Dörner [1978] 675). Osmankayası ve Yazılıkaya'da ise çukurcuklar ölü gömme veya ölü kültüyle ilgili görülmektedir (K. bittel, Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası, WVDOG 71 (1958) 4; P. Neve, IstMitt 27/28, 1977/78, 61 v.d.).

¹⁵ A. Erzen, TAD 25/1, 1980, 48.

¹⁶ bkz. d.n. 10

Bakış'ın ahır binasının önü seçilmiştir (Res. 17)¹⁷. Burada açılan 2 x 10 m. boyutlarındaki bir açmada 25 cm. derinliğe inilmesine rağmen sonuç alınmadığından, kazı bu alanın kuzeyini sınırlayan yaklaşık 2 m. yükseklikteki düzlüğe kaydırılmıştır. Doğuya, köy mahallesine doğru alçalarak inen bu meyilli arazinin yapısı, aralarında irili-ufaklı çakıl taşlarının da bulunduğu killi topraktır.

Burada 2.90 x 2.10 m. boyutunda bir sondaj çukuru açılmıştır (Çiz. 3). Satihtan 70 cm. aşağıdan itibaren arazinin doğu yönüne doğru eyime uygun olarak yer yer kümelenmiş veya tek olarak dağılmış taşlı bir tabakaya raslanmıştır. Hiç bir şekilde plân vermeyen dağınık durumdaki taşlar kaldırılmış, geriye üç ayrı yerde ve seviyede bulunan kümelenmiş taşlar bırakılmıştır (Çiz. 4 Res. 1). Bunlardan doğudaki kümenin altında, yüzeyden 1.20 m. aşağıda ters kapatılmış, ağız kenarında tek bir sıra yiv bulunan büyük bir çanak açığa çıkarılmıştır (Çiz. 3-4 Res. 19). Bu çanağın 90 cm. kuzey-batısında ve 40 cm. kadar daha yükseklikteki taş yığını ise, çift kulplu bir urneyi örtüyordu (Çiz. 3-4 Res. 20a, b); urnenin üstü, ağız kenarında iki yiv sırası bulunan bir çanaklar kapatılmıştı. Buna benzer bir gömüt, bu defa bir mızrak ucuyla birlikte çift kulplu kabın 55 cm. doğusunda ve ondan 65 cm. aşağıda bulunmuştur (Çiz. 3-4 Res. 18). İğdir, Liç ve Adilcevaz Urartu nekropollerindeki tek urneli gömütlerde¹⁸ ve hatta bu sınırların dışında, Assur'da bulunan bir gömütte¹⁹ olduğu gibi burada da urneler gömüt çukuruna dik konulmuşlardır²⁰. Urne olarak kullanılan kaplar öyle anlaşılıyor ki, bir Hitit gömütlüğü olan Ilıca'dakine benzer biçimde²¹ toprak içine açılmış çukurlara yerleştirilmiş, etrafı ve üzeri

¹⁷ Bir köy evinin çöplüğünde bulunan ve Prof. Ögün tarafından Urartu eseri olduğu teşhis edilen bir kılıç ve bazı seramik parçaları bu gömütlüğü bulmamızda ipucu olmuştur. Kılıç özellikle kabzasının biçimiyle bugüne kadar ele geçmiş Urartu kılıçlarının yakın bir örneğidir. Evin sahibi Nazmi Bakış'tan öğrendiğimize göre kılıç ahırın hemen önünde daha büyük mekân elde etmek amacıyla yapılan kazı sırasında içinde kemikler bulunan bir küp ile birlikte bulunmuştur. Kılıç ve urne 10 yıl kadar evde korunmuş ve biz oradayken dışarı, çöplüğe atılmıştır. Çöplükten dikkatle toplanan bütün seramik parçaları urneyi maalesef ancak omuz kısmının altına kadar profil verecek şekilde tamamlanmasını sağlamıştır (Çiz. 14).

¹⁸ R. D. Barnett, *AnatSt* 13, 1963 Res. 5-11; Ögün (bkz. d.n. 14) Res. 10, 12, Lev. 157, 15; 158, 18.

¹⁹ A. von Haller, *Gräber und Gräfte von Assur* (1954) 52 v.d.; bunlar arasındaki Gömüt 673, gömüt tarzıyla Liç örneğine öylesine benzemektedir ki, burada belki Urartu bölgesinden gitmiş ve orada ölmüş bir yabancıнын gömütü olabileceği akla gelmektedir.

²⁰ Altuntepe oda gömütlerinin nişleri içindeki yuvaların (Özgüç, bkz. d.n. 13, 27 Lev. 8, 1.2) açık bir şekilde belirlediği gibi, Kayalidere'deki kaya gömütünün bir odasında, tabanda görülen yuvalar da urneler için açılmış olmalıdır (Burney, bkz. d.n. 13, 105 Res. 22).

²¹ W. Orthmann, *Das Gräberfeld bei Ilıca* (1967) 35 v.d.

toplama iri taşlarla tamamen örtülmüştür. Taşlar bir taraftan gömütü gizlerken, diğer taraftan da ölü küllerini içinde saklayan urneleri dış etkilerden korumaktadır. Urartu bölgesi içinde bugüne kadar bilinen tek urneli gömütlerin bulunduğu nekropollerden Adilcevaz, Liç²² ve Iğdır nekropollerinin ilk ikisinde durum biraz farklı iken, Iğdır'daki örnekler²³ Habibuşağı'ndaki urnelerin bu tarz gizlenmesine en yakın paralellerdir.

Yukarda adı geçen nekropollerde urneler farklı yerleştirilmişlerdir: urne ya tek olarak başlı başına bir gömüttür²⁴, ya birden fazla gruplar halindedir²⁵, ya da gömüt odalarının içinde diğer iskelet gömmeler ve başka urnelerle biraradadırlar²⁶. Urnelerin farklı yerleştirilmeleri bu defa Frig gömütlüklerinde de gözlenmektedir²⁷.

Özellikle Iğdır ve Liç'te ele geçen çoğu urnelerde olduğu gibi²⁸, Habibuşağı nekropolünde de urnelerin ağız ters çevrilmiş bir çanakla kapatılmıştır (Çiz. 4 Res. 18, 20a). Demir Çağ'ında Assur'da²⁹ ve İran'da da³⁰ görülen bu geleneğin Anadolu'daki öncüleri Ilıca ve Osmankaya gömütlüğünün sakinleri olmalıdır³¹.

3 no'lu gömütteki urnenin omuzu üzerinde tek bir delik dikkati çeker (Res. 21). Bu urne üzerinde anlamsız değildir; çünkü yeni araştırmalarla ortaya çıkartılan gömütlüklerde ele geçen, içinde yakılmış cesedin külü ve kemik artıklarının konulduğu farklı formdaki pişmiş toprak veya bronzdan kapların hemen hepsinde bazan omuzda, bazan da karın hizasında tek ya da çift delikler dikkati çekmektedir³². Bu, Anadolu'da daha EBÇ. dan

²² Liç nekropolünde açığa çıkartılan tek urneli gömütlerde, urne dört düz taşın sınırladığı bir mekân içine konulmuştur (Öğün, bkz. d.n. 14, 672 Res. 12). Adilcevaz'da ise volkanik kayalara kovuk şeklinde oyulmuş ve buraya yerleştirilmiştir (Öğün, a.g.e., 670 Res. 10).

²³ Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 10.

²⁴ Öğün (bkz. d.n. 14) Res. 10, 12; Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 5, 8.

²⁵ Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 6, 9, 10.

²⁶ Öğün (bkz. d.n. 14) Res. 7 Lev. 156, 14; Özgüç (bkz. d.n. 13) 27.

²⁷ T. Özgüç, Belleten 41, 1974, 49; P. Neve, TAD 22/2, 1975, 94 Res. 3; E.L. Kohler, bkz. R.S. Young adı altında, From Athens to Gordion, 65 v.d.

²⁸ Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 5-7, 9-10; Öğün (bkz. d.n. 14) Res. 12; urne bir kapakla kapatılmıştır (Öğün, a.g.e., 673 Lev. 160, 26; krş. Özgüç (bkz. d.n. 13) 27.

²⁹ Haller (bkz. d.n. 19) Res. 42-46.

³⁰ O.W. Muscaralle, Metropolitan Museum Journal 9, 1974, 75 Res. 50.

³¹ Orthmann (bkz. d.n. 21) 36; Bittel (bkz. d.n. 14) Lev. 10, 4.

³² Öğün (bkz. d.n. 14) Lev. 157, 15; 159, 21, 23; aynı, Anma Kitabı (1974) Res. 21; Barnett-Gökçe, AnatSt 3, 1953, 124 Lev. 16, 3-4; Özgüç (bkz. d.n. 13) 27; Barnet (bkz. d.n. 18) 193; K. Emre, Belleten 33, 1969, 283.

itibaren³³ Urartulara kadar devam eden bir ölü gömme geleneğidir. Barnett bu deliklerin fonksiyonunu "... *apparently for the soul to emerge.*" olarak açıklamaktadır³⁴. Onun bu düşüncesi bu kez Grek dünyasında, özellikle gömüt armağanı olarak kullanılmış beyaz zeminli lekythoslar üzerinde tasvir edilmiş sahnelerle desteklenmektedir³⁵. Böyle bir inanın Grek dünyasında açık bir şekilde resimlenmesi, öteki dünya anlayışıyla ilgili doğu-batı kültürleri arasındaki düşünce alışverişinin bir başka somut belgesidir³⁶.

1 ve 3 no'lu gömütte kremasyondan sonraki artıklar bir küp içinde korunmaya alınmışken, 2 no'lu gömütte durum farklıdır: Büyükçe bir çanak küller üzerine ters çevrilerek kapatılmıştır (Res. 19). Bu gömüt biçimine zaman bakamından da uyan örnekler Assur'da bulunmuştur³⁷. Bugünkü bilgilerimize göre İran'da, Godin Tepe yakınında Şeh Gabi'deki bir gömüt³⁸, bu tarzın en eski örneği olarak karşımıza çıkar. Ancak hemen belirtelim ki, son iki örnekte çanaklar kül ya da kemik artıkları üzerine değil, aksine doğrudan ceset üzerine kapatılmıştır.

Habibuşağı nekropolünde urne olarak kullanılan kaplar farklı formdadırlar (Çiz. 5, 6, 7). Ağızlarına kapatılan çanaklar da dahil bütün bu kaplar cidarları kalın, çok az iri taneli kum ve mikalı, açık kahverengi ve açık kırmızı kahveye varan renklerde hamur özelliğine sahiptir. Gerek Adilceva, gerek Liç ve Iğdır, gerekse Dedeli nekropollerinde urne olarak kullanılan kaplar toplu olarak incelendiğinde, bunların da aynı gömütlüklerde ele geçen adak eşyalarıyla form bakımından farklı olmadığı gözlenmiştir. Bu nedenle urne olarak kullanılan kaplarda özel bir formun söz konusu olmadığı ve büyük bir olasılıkla bunların daha çok -hititlerde olduğu gibi³⁹- kullanım kapları oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Diğer Urartu nekropollerinde ortaya çıkarılan gerek oda ve gerekse tek urneli gömütler bir hayli zengin ölü hediyesiyle doluyken⁴⁰, Habibuşağı'nda yalnız 3 no'lu gömütte bir mızrak bulunmuştur (Çiz. 4, 11

³³ B. Alkım - H. Alkım, Belleten 30, 1966, 14; Bittel (bkz. d.n. 14) 23; Orthmann (bkz. d.n. 21) 35 v.d.

³⁴ Barnett (bkz. d.n. 18) 194; B. Ögün, Sümerbank Dergisi 152, 1975, 9.

³⁵ M.P. Nilsson Geschichte der Griechischen Religion (Erster Band 1976) 196 ve 224 v.d., 475 ve 597 Lev. 33, 3.

³⁶ C. Işık, Urartäisch-griechischer Gedankenaustausch- gezeigt an der Darstellung einer Kultszene, Festschrift Akurgal (Baskıda).

³⁷ Haller (bkz. d.n. 19) Res. 13.

³⁸ J.R. Young, Excavations of the Godin Project (1974) 10 Res. 16 Lev. 9, 10.

³⁹ Bittel (bkz. d.n.14) 23.

⁴⁰ Ögün (bkz. d.n. 32 [1974]) 445 v.d.; aynı (bkz. d.n. 34) 9.

Res. 18). Burada daha önce köylüler tarafından bir urnenin yanında bulunan kılıcı da saymamız gerekir. Mızrak ucu sağlam ve iyi korunmuştur. Buna karşın kılıç bilinçli olarak ortadan bükülmüş durumda zamanımıza ulaşmıştır (bk. d.n. 17 Çiz. 10 Res. 25). Bu iki ölü hediyesinin durumu bizi bir başka sonuca götürmektedir: diğer Urartu nekropollerinde gözlendiği gibi⁴¹, armağanlar ya olduğu durumda, ya da bilerek kullanılmaz hale getirildikten sonra gömütlüğe bırakılmıştır. Bu da yine Anadolu'ya bir inancın Urartu ölü gömme adetindeki bir başka kuvvetli etkisidir⁴². Yine Urartu nekropollerinden öğrendiğimize göre, ister gömüt odalarına, isterse urneler içine veya yanına konulan ölü hediyesinin çokluğu veya azlığı ile birlikte, onların kalitesi de ölünün sosyal durumuyla yakından ilgili olmalıdır. Bu Hitit⁴³ ve Frig⁴⁴ kremasyon gömütleri için de geçerlidir.

Çok az miktarda kül ile birlikte yanmış kemik artıkları yalnız 3 no'lu gömütün urnesi içinden çıkmıştır (Res. 21). Diğer urne ve ters kapatılmış çanağın altında elenmiş kadar ince toprağın dışında, kemik kalıntılarına ait tek bir parça dahi bulunmamıştır. Bunun yanında toprakların belli bir kısmında, daha çok beyaza çalan bir renk değişikliği gözlenmiştir. Bu değişiklik muhakkak ki, cesedin kül haline gelmiş artıklarının karışımından kaynaklanmaktadır. Cesetlerin Friglerde olduğu gibi⁴⁵ takı ve giysiyle birlikte mi yakıldığı sorusuna kesin cevap vermek güçtür. Adilcevaz nekropolünde ortaya çıkartılan urnelerin içinde ele geçen takıların bir yanmaya uğradığı söylenemez. Yalnız Dedeli'de açmış olduğumuz, içinde urnelerin de bulunduğu bir oda gömütünde, ölü elbisesiyle ve takılarıyla birlikte yatırılmıştır⁴⁶. Habibuşağı urnelerinden de kemik artıkları ya da küllerin çıkması şaşırtıcı değildir. Çünkü Adilcevaz, Dedeli ve Liç'te de benzer durumla karşılaşmıştır. Bu da bizi cesetlerin farkı ısıda yakılmış olabileceği görüşüne götürmektedir⁴⁷. 3 no'lu gömütten günümüze kalan kemik artıkları incelenmiş ve bunların yetişkin bir erkeğe ait olduğu saptanmıştır⁴⁸. Yanına bırakılan mızrak ucu da bu sonucu desteklemektedir.

⁴¹ Öğün (bkz. d.n. 32 [1974]) 446.

⁴² Bittel (bkz. d.n. 14) 23.

⁴³ Bittel (bkz. d.n. 14) 23.

⁴⁴ Neve (bkz. d.n. 27) 94.

⁴⁵ Neve (bkz. d.n. 27) 94.

⁴⁶ Öğün (bkz. d.n. 34) 9 v.d.

⁴⁷ Hitit gömütlüğünde de benzer bir durum için bkz. Bittel (d.n. 14) 23.

⁴⁸ Adilcevaz, Liç, Dedeli ve Habibuşağı nekropolünden dikkatle toplanan iskelet ve kremasyon artığı kemikler Prof. Dr. Eşref Deniz tarafından incelenmektedir. Habibuşağı gömütlüğündeki 3 no'lu urne içinde bulunan kemikler hakkındaki düşüncelerini sözlü olarak bildirmesinden dolayı kendisine teşekkür ederiz.

Habibuşağı gömütlüğünde geleneğin kremasyon olması her ne kadar “*Urartu büyüklerinin ceset olarak, halkın da yakıldıktan sonra küllerinin urneler içinde gömüldüğü...*”⁴⁹ görüşüne uyar gibi görünüyorsa da, yalnız başına bu sav, bizi meydana çıkardığımız urnelerin halktan insanlar, ya da esirler⁵⁰ olduğu sonucuna götürmez.

Her şeyden önce Liç nekropolünde, Altuntepe’de bulunanlara benzer gömüt odaları ile tek urneli gömütlerin yanında, buluntularıyla Urartulu olduğundan şüphe edilmeyen, doğrudan toprak içine konmuş ceset gömme⁵¹ ile Iğdır’da benzer bir örnek⁵², yukardaki görüşe karşıdır. Bu örnekleri Adilcevaz’daki gömütlerle çoğaltmak mümkündür⁵³. Ayrıca 2. bine ait yazılı belgeler⁵⁴ ve Iliada⁵⁵, daha bu dönemde Anadolu’da kiral ailesine ait soylu kişilerin de yakılmış olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Son yıllarda Urartu nekropollerinde yapılan araştırmalardan öğreniyoruz ki, özellikle içindeki bir hayli zengin malzemeye Prens ya da soylu kişiler değilse bile, sosyal durumları iyi olanların yaptırdıkları gömüt odalarında da tıpkı Altuntepe, ve belki Alişar ile Kayalıdere oda gömütlerinde olduğu gibi⁵⁶ urneler cesetlerle biraradadır⁵⁷. Bütün bunlardan Urartularda da kremasyon ve ceset gömmenin, kişinin sosyal durumu ve rutbesiyle değil, aksine ölü gömme geleneğindeki bir inanışla ilgili olduğu sonucuna varılmaktadır. Nitekim böyle bir durum, Orta Anadolu’nun 2. bindeki sakinleri⁵⁸ ile Urartuların çağdaşı Friglerin⁵⁹ gömüt anlayışında da açıkça ortadadır. Öyle anlaşılıyor ki, yalnızca ölü hediyesi bakımından urnelerin fakırlığı Habibuşağı nekropolündeki kişilerin, sosyal durumları pek de iyi olmayan halktan insanlar olabileceği görüşünü desteklemektedir.

⁴⁹ Özgüç (bkz. d.n. 13) 27.

⁵⁰ M.N. van Loon, *Urartian Art* (1966) 64.

⁵¹ Ögün (bkz. d.n.14) 674 Res. 13 Lev. 158, 18.19; 152, 4-5.

⁵² Barnett (bkz. d.n. 18) 155 Res. 2.

⁵³ Volkanik kayalığa oyulmuş yuvalara bir taraftan içinde yanmış artıkların bulunduğu urneler yerleştirilirken, daha büyük açılmış kovuklara iskeletler doğrudan konulmuştur (Ögün, bkz. d.n. 14, 668 v.d. Lev. 58; aynı, bkz. d.n. 32 (1974) 444 Res. 2-6).

⁵⁴ H. Otten, *MDOG* 78, 1940, 3 v.d.; A. Goetze, *JCS* 11, 1957, 67 v.d.; W. F. Albright, *BASOR* 118, 1950, 17.

⁵⁵ *Iliada* XXIII, 112 v.d.; XXIV, 777 v.d.

⁵⁶ Özgüç (bkz. d.n. 13) 27; B.B. Piotrovskii, *Urartu* (1967) 84; C.A. Burney, *AnatSt.* 16, 1966, 13 Res. 22.

⁵⁷ Ögün (bkz. d.n. 32 1974) 447; aynı (bkz. d.n. 34) 9.

⁵⁸ Orthmann (bkz. d.n. 21) 63; Bittel (bkz. d.n. 14) 23 v.d.

⁵⁹ Neve (bkz. d.n. 27) 94.

Habibuşağı gömütlüğü, gösterdiği ölü gömme gelençini tüm özellikleriyle kazılarla açığa çıkartılan Adilcevaz, Dedeli, Liç ve Iğdır'daki Urartu halk nekropollerindeki urneli gömütlerle çok yakın benzerlikler göstermektedir. Zaman olarak da bu merkezlerden daha eskidir. Bunlar arasındaki tek fark, yalnızca urnelerin korunmaya alınışında karşımıza çıkar. Bu da nekropol alanının jeolojik yapısıyla doğrudan ilgilidir.

Urartu ölü gömme adetlerinin devletin sınırları içinde bir yandan daha eskiden bilinen kuzey-doğu sınır bölesinde Alişar⁶⁰ ve Nor Aresh'te⁶¹, öte yandan şimdi batı sınırındaki Habibuşağı'nda, merkezî bölgedeki adetlerle aynı özellikler gösterdiğini saptamış bulunuyoruz. Bugün biz Hurrilerde ve Hititlerde ölü yakma adetinin varlığını ele geçen yazılı metinlerden öğrendiğimiz gibi, ayrıca Eski Hitit dönemine ait daha çok kremasyon gömütlerin yer aldığı iki nekropol tanıyoruz: Osmankayası ve Ilıca. Yukarda açık bir şekilde vurgulandığı gibi, bu iki merkezdeki gömüt anlayışı detaylarına varıncaya kadar Urartuların yakarak ölü gömme adetlerine çok yakın benzerlikler göstermektedir. Bu yakın benzerlikler uzun zaman farkına rağmen iki farklı kültür arasındaki ilişkinin derinliğini yalnız çanak-çömlek, mühürler ve iğnelerle değil, ölü gömme geleneğinde de belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır. Öte yandan ölü yakma adetinin Anadolu'da sadece Hurrilerde, Hititlerde, Urartularda ve Friglerde değil, Troya⁶² ve yine aynı bölgede Geometrik dönem sonunda Neandria'da⁶³, Arkaik Çağlarda Thymbra'da⁶⁴, güney-batı Anadolu'da Karia bölesi Myken gömütlerinde⁶⁵, Protogeometrik ve Geometrik Çağlarda İassos'ta⁶⁶ varlığına işaret etmek gerekir. Bunun yanında Kargamış⁶⁷ ve yakınındaki Deve Höyük⁶⁸ ile Elmalı/Karaburun da⁶⁹ yine DÇ içinde geleneğin Anadolu'daki yaygınlığını belgeleyen merkezlerdir.

⁶⁰ Piotrovskii (bkz. d.n. 56) 84.

⁶¹ I. M. Diakonoff, *ArOr* 27, 1959, 145; Barnett (bkz. d.n. 18) 194.

⁶² K. Bittel, *Prähist. Forschungen in Kleinasien* (1934) 29.

⁶³ J. M. Cook, *Troad* (1973) 206.

⁶⁴ E. Caner, *Fibeln in Anatolien I* (1983) 21.

⁶⁵ V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors* (1964) 71; J.N. Coldstream, *Geometric Greece* (1977) 258.

⁶⁶ D. Levi, *TAD* 19/2, 1970, 161 v.d.; C. Laviosa, *TAD* 21/1, 1974, 104.

⁶⁷ C.L. Woolley, *Carchemish III* (1952) 250 v.d.; aynı. *LAAA* 6, 1914, 94 v.d.

⁶⁸ P.R.S. Moorey, *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Höyük* (1980) 5 v.d.

⁶⁹ M.J. Mellink, *AJA* 76, 1972, 257 v.d.

NEKROPOL BULUNTULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Gerek gömütlükte kullanılan urneler ve çanaklar, gerek ölü hediyelerinin azlığı, malzemenin toplu olarak birlikte değerlendirilmesine olanak tanımamaktadır. Buna rağmen, pişmiş topraktan elle yapılmış kaplarda bazı ortak özellikler saptanabilmektedir; iyi pişirilmiş, cidarları oldukça kalın, hamurları ince kumlu, çok az iri taneli ve mikalıdır. Perdahlanmış vazo yüzeyleri açık kahverengiden açık kırmızı kahverengiye kadar değişmektedir. Urne kapağı olarak kullanılan çanaklar (Çiz. 7-9 Res. 22-24) aşağıda tek tek inceleyeceğimiz gibi, form itibariyle ve özellikle ağız kenarının altındaki tek veya daha fazla sayıdaki paralel yiv sıralarıyla, benzerleri daha çok yine aynı bölgede, Altınova'da EDÇ kapları arasında bulunmaktadır⁷⁰. Urneler de dahil kapların hepsi elle yapılmış olmalarına rağmen çarkten çıkmış gibi dengeli ve yüzeylerinin düzgün olmalarıyla dikkati çeker. Malzemenin bu özelliği, Winn'in görüşüne dayanarak⁷¹ onların EDÇ.'ğin geç bir döneminde yapıldıklarına işaret etmektedir. Buna karşın son yıllarda Aşağı Fırat Bölgesi'nde yapılan kazılarla EDÇ için karakteristik olan ağız kenarı altındaki yatay yivlerin ODÇ'da da devam ettiği saptanmıştır⁷². Bu durumda Habibuşağı nekropolünün zamanının sağlıklı olarak belirlenmesi, öyle anlaşılıyor ki, büyük ölçüde diğer buluntuların, özellikle köylüler tarafından bu alanda bulunan kılıcın incelenmesiyle mümkündür (Çiz. 12 Res. 25)⁷³.

Kılıcı karakterize eden en önemli özellik, yüzün arka ucuna kabzanın takviyesi için geçirilmiş tunç parçada kendini gösterir (Res. 26): bu parça kılıç yüzünü her iki taraftan, ortada ince bir açıklık bırakarak kelepçe gibi sıkılmaktadır. Bu özelliğe sahip kılıçları bugüne kadar daha çok urartu devletinin yayılış alanı içinde tanıyoruz. Bunlardan dört tanesi Karmir-Blur'da bulunmuştur⁷⁴. Tarafımızdan Dedeli gömütlüğünde ele geçen bir kısa kılıcın, daha doğrusu hançerin kabzası da aynı şekilde yapılmıştır (Çiz.

⁷⁰ H. Hauptmann, *IstMitt* 19-20, 1969-1970, 58; aynı, *KebanPr.* 1970 (1972) 91; M.M.Winn, bkz. M. van Loon, *Korucutepe* 3 (1980) 156.

⁷¹ Winn, a.g.e., 156.

⁷² V. Sevin, V. Kazı Sonuçları Toplantısı (1984) 140 Res. 7; aynı, VII Kazı Sonuçları Toplantısı (1986) 166 Res. 6; U. Esin, V. Kazı Sonuçları Toplantısı (1984) 74 Res. 6.

⁷³ Demir Kılıç. 73 x 3 cm.; Habibuşağı 3 no'lu gömüte hediye olarak bırakılmıştır. En. no: Hbu 82.11; Elazığ Arkeoloji Müzesinde. Kabzası üzerinde görülen bronzdan üç perçin çivisi, bu kısmın ağaç veya kemikten kaplandığına işaret etmektedir.

⁷⁴ B.B. Piotrovskii, *Karmir-Blur I* (1950) Res. 19; aynı, *Karmir-Blur* (1970) Res. 51, 52; aynı, *Karmir-Blur III* (1955) Res. 32.

12 Res. 27)⁷⁵. Bu hançerle detaylarına varıncaya kadar benzerlik gösteren bugün Berlin Müzesi'nde korunan bir kılıç⁷⁶ ile özel koleksiyondaki bir başka kılıç⁷⁷ Urartu'dan gitmiş olmalıdır. Son yıllarda Elazığ Müzesi'ne satın alma yoluyla gelen diğer üç örnek de kabzasında aynı formu göstermektedir⁷⁸. Adana Müzesi'ndeki bir kılıcın (Çiz. 13)⁷⁹ çok yakın benzeri ise Karmir-Blur'da ele geçmiştir⁸⁰. Bu benzerliğe dayanarak Adana örneğinin de yapıcısı Urartulu bir usta olmalıdır. Bütün bu örneklerden sonuç olarak söylenebilir ki, kılıçların kabzasında görülen bu özel form Urartu kültürünün kendine özgü bir karakteristiğidir ve devletin kuzey-doğu sınırından batı sınırına kadar yayılmış durumdadır. Transkafkasya'da, Samthavro'da bulunan benzer kılıçlar bu sınırın dışından gelen örneklerdir⁸¹. Özellikle kabzanın kılıç yüzüne bağlanış tekniğiyle bu örnekler, yukarda anlatılanlardan hiç bir şekilde ayrılmaz. bu nedenle Samthavro kılıçları da bunlarla birlikte düşünülmeli ve Urartu kültürünün ürünleri olarak kabul edilmelidirler⁸².

Habibuşağı kılıcının yeri, açık bir şekilde yukardaki örnekler arasındadır. Bu durumda Urartuların Habibuşağı çevresinde kısa süre de olsa ne zaman yerleştikleri sorusu önem kazanmaktadır. Bu konuda kalenin güney-doğu kayalık yüzündeki yazıt önemli bir belgedir. Burada Urartu kralı *Argišti*'nin oğlu *Sardur*'un (ca. 765-733) Malatya kralı *Şahu*'nun oğlu *Hilaruanda*'ya karşı yaptığı sefer ve bu arada aldığı kaleler anlatılmaktadır⁸³. Bunun yanında bir diğer önemli anlatım, kendisinden önce hiç bir urartu kralının buraya kadar ulaşamadığı ve Fıratı geçmeyişiştir⁸⁴. *Sardur*

⁷⁵ Ögün (bkz. d.n. 14 Lev. 162, 41.

⁷⁶ Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus. Ausstellung Berlin (1983) 38 Res. 25.

⁷⁷ Römisch-germanisches Zentralmuseum. Arbeitsbericht (1985) Res. 35. Bu not için Dr. Imma Kilian'a candan teşekkür ederim.

⁷⁸ Bu üç kılıcın fotoğrafını bana gösteren ve burada site etmem iznini veren Dr. Recep Yıldırım'a kalben teşekkür ederim.

⁷⁹ Demir Kılıç. 67 x 3 cm; Adana Arkeoloji Müzesi. Envantersiz. Kılıcın kabzası kemikle kaplanmıştır. Bu, gümüşten dört perçin çivisiyle tutturulmuştur. Kın, bronz ve ahşaptan yapılmıştır. Kının bronzdan ucu iyi korunmuştur.

⁸⁰ Krş. B.B. Piotrovskii, Karmir-Blur I (1970) Res. 51.

⁸¹ G. Kossack, Beiträge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie 5, 1983, 150 Res. 32,2. Aynı eser dip not 120'de site edilen Samthavro'dan diğer kılıçları görme olanağını maalesef bulamadım.

⁸² krş. Kossack, a.g.e., 156.

⁸³ T. Beran, IstMitt 7, 1957, 133 v.d.; M. van Loon, AnatSt. Presented to H.G. Güterbock (1974) 187 v.d.; M. Kalaç, Belleten 20, 1956, 349 v.d.

⁸⁴ Beran (bkz. d.n. 83) 141, satır 7; van Loon (bkz. d.n. 83) 189, Satır 7.

bu seferini araŐtırıcılara göre 743 tarihinden önce yapmıŐ olmalıdır⁸⁵. Htt daha yakın bir tarih olarak 754-753 yılları teklif edilmektedir⁸⁶. Eėer bu seferin tarihi iÇin verilen teklif kabul edilecek olursa -ki öyle görünüyor- o takdirde Habibuşağı nekropolnden gelen malzemenin tarihine iliŐkin üst sınır olarak 8. yüzyılın ortaları kabul edilmelidir.

⁸⁵ Beran (bkz. d.n. 83) 136 v.d.

⁸⁶ Beran, (bkz. d.n. 83) 138.

Habibuşağı Mezar Buluntularının Kataloğu

Amphora (Çiz 5): 1 no'lu gömütte urne olarak kullanılmıştır. Kazı en. no: 1982.15. Pişmiş toprak. Y. 26 cm., AÇ. 11.7 cm., KÇ. 9.5 cm.

Açık kırmızı kahverengindeki hamur, ince kumlu, çok az çakıl, kireç taneli ve mikalıdır. Elle yapılmıştır; iyi pişirilmiştir⁸⁷. Sathı çok az perdahlanmıştır. Amphora'nın karakteristiği omuzu üzerindeki çift kulpu. Bu özelliğiyle kabın paralelini Kordlar Tepe⁸⁸, Norşun Tepe⁸⁹, Değirmen Tepe⁹⁰, Hasanlu⁹¹ ve Baba Jan'da⁹² buluyoruz. Büyük bir ihtimalle en erken olan Kordlar Tepe örneği de dahil⁹³, bütün bu kaplar DÇ'nin ürünleridir. Bunlar arasında özellikle ağız ve boyun formuyla Habibuşağı örneğine en yakın olanı Norşun Tepe amphorasıdır.

Çanak (Çiz. 8 Res. 22): 1 no'lu gömütte urne kapağı olarak kullanılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.10. Pişmiş toprak. Y. 9.8 cm., AÇ. 11.6 cm.

Açık kahverengindeki hamur, ince kumlu ve çok az mikalıdır; içinde iri çakıl ve kireç parçaları vardır. Elle yapılmıştır; iyi pişirilmiştir. Ağız kenarının altında elle yapılmış iki paralel yiv sırası vardır. Ağız kenarı altında az sayıda yiv sırası bulunan yuvarlak gövdeli çanakların örneklerini Altınova malzemesi vermektedir⁹⁴. Habibuşağı çanağıyla yakınlık gösteren derin kaplar Norşun Tepe'nin EDÇ tabakasında bulunmuştur⁹⁵.

Büyük Çanak (Çiz. 7 Res. 23): 2 no'lu gömüt. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.9. Pişmiş toprak. Y. 15 cm., AÇ. 35.5 cm., KÇ. 15 cm.

⁸⁷ Urne gün ışığını gördüğü andan itibaren dağılmıştır. Bütün parçaları toplanmış olduğu halde çoğunun cidarları ufalanıp dökülmüş olduğundan yapıştirilamamıştır. Bu nedenle vazo Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde alçıyla tamamlanmıştır.

⁸⁸ A. Lippert, AMI 12 (N.F.) 1979 Res. 5,1.

⁸⁹ Hauptmann (bkz. d.n. 70) Lev. 12.5; aynı, KebanPr. 1969 (1971) Lev. 59. 5.

⁹⁰ Esin (bkz. d.n. 72) Res. 6, 7.

⁹¹ T.Y. Jr. Young, Iran 3, 1965 res. 2, 9.

⁹² C.G. Meade, Iran 6, 1968, 124 Res. 10, 16.

⁹³ Çift kulplu amphoranın bulunduğu IV. tabaka C 14 ile 1280-1380 tarihleri arasında verilmiştir (Lippert, bkz. d.n. 88, 137).

⁹⁴ Hauptmann (bkz. d.n. 70) Res. 18.6; aynı, (bkz. d.n. 70 [1976] Res. 55. 3.

⁹⁵ H. Hauptmann, KebanPr. 1972 (1976) 50.

Açık kahverengindeki hamur, ince kumlu, çok az iri taneli ve mikalıdır. İyi pişirilmiştir; az perdahlıdır. Elle yapılmış tek yiv, ağız kenarının hemen altını çevrelemektedir.

Urne (Çiz. 6 Res. 28): 3 no'lu gömütte urne olarak kullanılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.8. Pişmiş toprak. Y.30.3 cm., AÇ. 13.4 cm.

Açık kahverengindeki hamur ince kumludur. Elle yapılmıştır; iyi pişirilmiştir. Anadolu'dan yayınlanmış DÇ malzemesi arasında form bakımından yakın bir paralelini tanımıyoruz. Ona karşı Azarbeycan bölgesinden bir örnek⁹⁶, özellikle boyun formuyla karşılaştırılabilir.

Çanak (Çiz. 9 Res. 24): 3 no'lu gömütte urne kapağı olarak kullanılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.9. Pişmiş toprak. Y. 13 cm., AÇ. 24.5 cm.

Hamuru açık kahverengindedir; ince kumlu ve az mikalıdır. İyi pişirilmiştir; elle yapılmıştır. Ağız kenarının hemen altında üç yiv sırası vardır.

Çanağın form bakımından yakın benzeri daha çok Norşun Tepe'nin EDÇ'a tarihlenen çanak-çömleği arasındadır⁹⁷. Biri yine aynı bölgeden, İmikuşağı'ndan⁹⁸, diğeri Urartu devletinin merkezi sınırları içinde, Dedeli'den⁹⁹ iki örnek, bu formun DÇ içinde moda olduğunun kanıtıdır.

Mızrak Ucu (Çiz. Res. 29): 3 no'lu gömüte hediye olarak bırakılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.12. Demir U. 35.5 cm.

⁹⁶ S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran, AMI, Ergbd. 2 (1976) Res. 17.8.

⁹⁷ Hauptmann (bkz. d.n. 95) Lev. 46, 2.5.

⁹⁸ Sevin (bkz. d.n. 72 [1986]) Res. 6 d.

⁹⁹ Çanak, Dedeli'de 2 no'lu gömüt odasına bırakılan urnenin ağızına kapatılmış olarak bulunmuştur (Yayınlanmamıştır).